

MICHAEL A. LEDEEN:

RENZO DE FELICE ÉS AZ OLASZ FASIZMUSRÓL FOLYÓ VITA

(in: *International Fascism: New thoughts and new approaches*. szerk. George L. Mosse, (Sage readers in 20th century history. vol. 3.) London, 1979. 124–140.)

A. J. P. Taylornak a második világháború okairól írt provokatív tanulmánya óta egy tudományos mű sem váltott még ki olyan izgalmat, mint amilyen az 1975 nyarán Olaszországban megjelent „*Intervista sul fascismo*” c. tanulmányt fogadta.¹

A fasiszta korszakkal foglalkozó olasz történészek, Renzo De Felicének tételeiről és kutatásáról kialakuló – meglehetősen elvont – vita szövege az év második felében öt kiadást ért meg, 7500 példányban fogyott el, s az olasz sajtóban heves vitát váltott ki. A nyár és az ősz folyamán közel száz napilapban és folyóiratban jelentek meg cikkek róla, egyesek támadták, mások pedig védték a szerző álláspontját. Renzo De Felice a Mussoliniról szóló népszerű életrajz szerzője (négy kötet jelent meg eddig, melyben az etióp háborúval záruló időszakot dolgozza fel). Az olasz tévé-hálózat két hosszú adást szentelt a könyv megvitatásának s jelenleg legalább két kötetet készítenek elő a De Felice megjegyzései nyomán kialakuló vita anyagából.

Mindez bármely más országban is figyelemreméltó jelenség lenne, különösen meglepő azonban Olaszországban, ahol kb. 30 %-os az írástudatlanság aránya, s ahol csak minden tizedik ember vesz napilapot (azokat is beleértve, akiket csak a sporthírek érdekelnek). Az *Intervista* által kiváltott vita elemzése két célt is szolgál: egyrészt egy jelentős fasizmuszakértő történész munkájának ismertetését nyújtja, másrészt rávilágít arra, hogy milyen véleményeket és érzéseket vált ki jelenleg ez a téma; egy olyan időpontban, amikor mind erről, mind több más hagyományos témáról a háború befejezése óta előző vitatkozónak s először gondolják újra azokat.

Amint a szerző az *Intervista* elején leszögezte, épp az volt a célja, hogy könyve vitát provokáljon:

„*Mi is voltaképpen beszélgetésünk lényege? ... hozzájárul-e ezek-*

nek a témáknak a megvitatásához? Szívből kívánom, hogy így legyen, mivel, ha azt keressük, hogy mikor próbálkoztak komoly, tudományos vitát folytatni erről a témáról, akkor 1967-ig kell visszatekintünk... a (Leo) Valiani és (Roberto) Vivarelli közti vitára gondolok..."

De Felicenek az volt a meggyőződése, hogy a faszizmus-kutatás még embrionális állapotban van („Mi mindnyájan még Mme de Stael-ok vagyunk”), s hogy a témáról kialakult néhány koncepció (ha egyáltalán vannak ilyenek), szükségszerűen tapogatózó jellegű.

Hangsúlyozta, hogy Mussolini-könyve megírása óta neki magának is sok kérdésben megváltozott a véleménye, s hogy az az egykötetes összefoglaló, melyet „mammutkönyve” végére fog illeszteni, sok kérdésben fog eltérni a többkötetes mű megállapításaitól.

Ezzel a kitételrel De Felice a következőképpen határozta meg a vita fő tételeit: annak érdekében, hogy megértsük az olasz faszizmus komplexitását, különbséget kell tenni két összetevő között, melyeket a következőképpen határozott meg: „fasiszta-mozgalom” és „fasiszta-rendszer”. Ezeket nem szabad időrendileg elkülöníthető jelenségekként félremagyarázni, mivel gyakran a faszizmuson belül érvényesülő, ellentétes tendenciákról van szó. A „fasiszta-rendszeren” Mussolini kormánya, az autoritánus és reakciós fasiszta állam értendő. A „fasiszta mozgalom” viszont olyan összetevője a faszizmusnak, melynek eddig — elsősorban az olasz történészek — nagyon kevés figyelmet szenteltek. De Felice szavaival ez (vagyis a fasiszta mozgalom) „egy kis megújulási vágy volt...egy kis forradalmiság”, melyet a faszizmus szintén tartalmazott, s mellyel arra törekedett, hogy valami újat alkosson.”

A „fasiszta mozgalom” egy sor vágyból állt, a faszizmus víziójából, melynek valóráváltása a távoli jövőre várt. A „fasiszta mozgalom” és a „fasiszta rendszer” közti különbséget legjobban a Matteotti meggyilkolását követő 1924–25-ös válság kapcsán érthetjük meg, amikor Mussolinit két szembenálló erő fenyegette. Egyrészt azok fenyegették, akik a faszizmus „második hullámát” részesítették előnyben, (mely a fasiszta mozgalom győzelmét eredményezte volna); másrészt azokkal kellett szembenéznie, akik a helyzet normalizálását követelték. Ez utóbbi csoport olyasminek tekintette a faszizmust, mint ami friss vért önt az olasz államba, de ugyanakkor nem fogja azt felforgatni. Az előbbieket felfogása forradalmibb volt: szerintük a régi uralkodó osztályt el kell söpörni, hogy olyan újabb, dinamikusabb elemek jussanak hatalomra, akik képesek alapvető változások véghezvitelére.

A „fasiszta mozgalom” tehát a hagyományos uralkodó osztály megváltoztatásának követelését képviselte. Kik voltak a „fasiszta mozgalom” hívei? De Felice szerint a középosztály felemelkedő szektorainak tagjai, akiket a Nagy Háború élménye mozgósított, s akik osztályérdekeiket a háborút követő világban kívánták érvényesíteni.

Régóta megállapították már, hogy a fasiszmus gerincét az a kispolgárság alkotta, melyet a proletarizálódás fenyegetett, mely azzal az elszánt igyekezettel csatlakozott Mussolini anti-bolsevik mozgalmához, hogy megőrizze státuszát. De Felice szerint viszont a „fasiszta mozgalom” a „felemelkedő középosztályok megnyilvánulási módja volt, mely részesülni akart a politikai hatalomból”.

A „fasiszta mozgalom” az olasz fasiszmus folyamatosan létező összetevője volt, amely a fasiszta koncenzusnak jelentős (bár kisszámú) részét alkotta. Ez az, amit De Felice a koncenzus „morális összetevőjének” nevezett, szembeállítva azt a „materiális komponenssel”, mely a biztonság vágyától vezérelve fordult a fasiszmushoz. Ez utóbbi faktort De Felice Mussolini-életrajzának negyedik kötetében részletesen elemzi.

A „fasiszta mozgalom” a baloldal totalitarianizmusát képviselte továbbá, melyről Jakov Talmon írt a „totális demokráciáról” szóló tanulmányában. Ebben a vonatkozásban a „fasiszta mozgalom” (bármilyen hamisan is), mégis a francia forradalom hagyományaihoz kapcsolódik. De Felice mégis azt hangsúlyozza, hogy a Nagy Háború a fasiszmus fejlődésében kulcsfontosságú esemény maradt, mivel

„ez határozza meg azokat a politikai, társadalmi és gazdasági viszonyokat, melyek nélkül (a fasiszmus) gyökereiről folytatott vita... nem tudott volna konkrét formát ölteni.”

Bár a „fasiszta mozgalmat” a „fasiszta rezsim” legyőzte, s végül is elnyomta, a fasiszmus mindazonáltal politikai forradalmat hozott létre Olaszországban. Először törekedtek arra, hogy mobilizálják a tömegeket, s bevonják őket az ország politikai életébe. E mobilizálás nagyrészt nem állt másból, mint a fasiszta vezetők cinikus manipulációjából, de ez nem mérsékli ennek a mozgalomnak forradalmi jellegét.

De Felice fenntartja azt az álláspontját, hogy az olasz fasiszmus és a német nemzetiszocializmus között vannak alapvető különbségek, melyet az emberi természetről vallott eltérő nézeteik is kifejeznek. A náci számára „adott” volt az emberi természet s elválaszthatatlan volt a fajelmélettől.

Aki árja, az születésénél fogva az, s nem lehet semmi mássá alakí-

tani. Az (olasz) fasiszták viszont, épp ellenkezőleg, az olaszokat „gyökerestől” kívánták átalakítani, s olyan „új embert” akartak teremteni, melynek az olasz történelemben valójában nem is volt előzménye. De Felice az ember átalakításának s tökéletesítésének eszméjét az ember tökéletesedését hirdető optimista felvilágosodáskori hagyomány részének tartja. Amennyiben szükség volt változtatásra, az pusztán abból állt, hogy a modernizálódás akadályait kellett elhárítani (melyet a zsidók szimbolizáltak) ahhoz, hogy az árjak érvényesülhessenek.

Biztosak lehetünk abban, hogy a német nemzetiszocializmusnak és az olasz fasizmusnak létezett minimális számú közös meghatározása (arról a mindössze két jelenségről van szó, melyről De Felice elfogadja, hogy besorolható a „fasizmus” terminusába). De ez az egyezés a lehető legminimálisabb: mindössze a demokráciával, a kommunizmussal s a parlamenti kormánnyal, valamint ehhez hasonló szervezetekkel való szembenállásban állt.

A fasizmus sikere nagyrészt egy életképes, bár törekeny konzensus létrehozásának tulajdonítható; ez a konzensus Mussolini őszinte támogatásán alapult. Hosszú távon hiba volt ez a konzensus, egyrészt mivel nagymértékben a Duce személyes vonzerejére épített, másrészt mivel nem sikerült új osztályt létrehoznia, harmadrészt pedig bármilyen finom konzensusról volt is szó, a rendszer mégis relatíve tartós lett; megjegyzendő, hogy De Felice hangsúlyozza: az olaszok többsége inkább azon veszélyek miatt támogatta a fasizmust, melyektől az védelmezi őket, mintsem azon pozitív eredményekért, melyeket a fasizmus elért.

De Felice azt a következtetést vonta le mindebből, hogy a második világháborúban a fasizmus vereséget szenvedett s már nem lehet feltámasztani. Így tehát lehetséges, hogy a mai politikai megfontolásoktól eltekintve, történelmi távlatokban foglalkozzanak vele. Amit ma Olaszországban „neofasizmusnak” neveznek, az tulajdonképpen nem más, mint a jobboldal radikalizmusa, vagy pontosabb elnevezéssel: „neonácizmus”. Mindezekkel a megállapításaival De Felice kihívást intézett az olasz marxista történetírás állásfoglalása ellen. Az olasz marxisták mindig ragaszkodtak ahhoz, hogy a fasizmus reakciós mozgalom, mely a monopolkapitalizmus érdekében mobilizálta az alsóbb középosztályokat, s amely terrortal s a tömegek cinikus manipulációjával erőltette magát Olaszországra. Szerintük a fasizmus egy nemzetközi tőkés válság része volt, mely magyarázatlanul szolgál olyan személyiségek felemelkedésére, mint Hitler, Mussolini és Codreanu. De Felice azokat, akik osztják ezt a konvencionális fel-

fogást, úgy jellemezte, hogy „az elbizakodottság betegségében szenvednek”, hozzátéve, hogy marxista kritikusai olyan fajta kulturális hegemóniát gyakorolnak, mely borzasztóan megnehezíti a komoly, tudományos nem-marxista elemzés kialakítását. A marxistákat érintő kritikájában egy lényeges kivételt tett: Giorgio Amendola kommunista vezető esetében, akinek cikke azt sugallja, hogy De Felice tételei közül néhányal teljesen egyetért:

„Egy nem-kommunista szájából, vagy tollából Amendola legtöbb kijelentése eretnekségnek hangzik, ... Amendola szájában azonban (ezek a kijelentések) tekintélyt s polgárjogot nyernek”. Ezek a szavak az *Intervista* legelőrelátóbb szavainak bizonyultak.

Mindazok számára, akik az *Intervista* kiadásán dolgoztak, nyilvánvaló volt, hogy az heves vitát fog kiváltani. A kiadók annyira aggódtak az anyag „robbanékonysága” miatt, hogy a kötet kiadását több hétig, egészen a június 15-i választás utáni halogatták, hogy még a lehetőségét is elkerüljék annak a vádnak, hogy a szavazás befolyásolására törekedtek. A szöveget az ország legnépszerűbb hetilapjának, az *L'Espressonak* adták ki közlés előtti recenzióra, mely azon nyomban megerősítette De Felicének azt a véleményét, hogy a fasizmus tudományos vizsgálata szinte lehetetlen. A *L'Espresso* közölte: De Felice azt kívánta, hogy az interjú külföldi személy készítse, annak érdekében, hogy „az olasz politikai és elméleti vitákon kívülálló” eszmecserét folytathassanak.²

A folyóirat azt a megjegyzést fűzte még hozzá, hogy épp ez az, ami őket és olvasóikat is érdekli. A *L'Espresso* rövid vitát közölt De Felice, valamint Giuliano Procacci (kommunista, a firenzei Egyetem tanára), Giuseppe Galasso (republikánus, a nápolyi Egyetem tanára) között, valamint Adrian Lyttleton rövid elemzését is közreadták. Procacci kijelentette, hogy megdöbben a De Felicének az állítása, hogy a fasizmus új értékeket teremtett, melyeket De Felice ráadásul a francia forradalomhoz köt. Procacci másrészt teljesen egyetértett abban, hogy a fasizmust bizonyos objektivitással kell kezelni, (bár úgy érezte, hogy De Felice ebben túl messzire ment). Emlékeztette De Felicét, hogy a nyugateurópai fasiszta rendszerek felemelkedése az orosz forradalomra adott válasz volt. Galasso, aki De Felice legmértéktartóbb kritikusává vált, felvetette a „középosztályok” felemelkedésének kérdését, s a koncepció további tisztázását sürgette, több egzakt adatot követel, mint amelynek közzététele az *Intervista*-ban lehetséges lenne. Lyttleton utal De Felicének a groteszk jelenségekhez való vonzódására, s azt a 19. századi regényíróknak a bűnöző alvilághoz

való vonzódásához hasonlítja; továbbá azzal vádolja az olasz történést, hogy a fasiszták vitalizmusát a felvilágosodás fejlődés-gondolatával azonosítja. Lyttleton továbbá kevés különbséget lát a náciizmus és a fasizmus faji eszméi között; a különbség inkább abban áll, hogy ezeket az elméleteket alkalmazták, mintsem bármilyen teoretikus eltérésben.

De Felice válaszában azt hangsúlyozta, hogy kritikusaik nem sikerült a fasiszta ideológiát kellő komolysággal értelmeznie: „Véleményem szerint a látszat néha fontosabb, mint a realitás, s a történész dolga, hogy egyensúlyba hozza ezt a két aspektust.” A fejlődés eszményeit és az „új embert” úgy kell tekintenünk, hogy megértsük a fasizmus sikerét. A többiek eltökélten elleneztek minden olyan törekvést, amely a fasizmust a francia forradalomhoz kívánja kapcsolni, a fasiszta ideológiát konfuznak és dezorientálnak nevezte s ragaszkodott a Ventennio-féle fasizmus és a mai neofasizmus folyamatosságának tényéhez.

Néhány napon belül a vita drámaian más színezetet kapott. Leo Valiani, a befolyásos *Corriere della Sera* lapjain azzal vádolta De Felicét, hogy mind az *Intervistában*, mind pedig Mussolini-életrajzában minimalizálja a fasizmus szörnyűségeit, – ezt a vádat nemcsak olasz kritikusai, hanem néhány hónappal később Denis Mack Smith is megismételte a *Times Literary Supplement* lapjain.³ Ragaszkodván ahhoz az állításához, hogy maga Mussolini is mélyen megvetette a fasizmus erőszakosságát, Valiani illúzióknak nevezte azt a nézetet, amely szerint a fasizmusnak a történelmi fejlődésről pontos elképzelése lett volna, továbbá azt is, hogy egy konkrét modellt képviselt volna egy új társadalom létrehozására. Valiani számára a „fasiszta mozgalom” és a „fasiszta rendszer” közti különbségtétel triviálisan igaznak látszik, mivel minden modern politikai párt esetében lehet ilyen különbséget tenni. Szerinte teljesen önkényesen alkalmazták a „totalitáriánus” demokrácia koncepcióját a fasizmusra. Végül, a fasizmus és a náciizmus közti különbségtétel jelentőségét veszti, mivel a különbségek „Németország és Olaszország között” álltak fenn. Valiani fenntartja azt a nézetét, hogy elég közös jellegzetesség volt a két diktatúra között, ahhoz, hogy az „háborúba és totális szövetségbe” taszítsa őket. Ezt az utolsó érvet néhány nap múlva a kommunista Paolo Alatri is megismételte, kijelentvén, hogy „azokat az egységes összetevőket is tökéletesen összehoztuk, melyeket pedig Mussolini és Hitler rendszerére gondolva egyszerű józan ésszel is megállapíthatunk és számbavehetünk.”⁴

Amennyiben Valiani hajlandó volt azt implikálni, hogy De Felice Mussolini apológiáját írta meg, Alatri pedig azt állította, hogy a Duce

életrajzírója elvesztette józan eszét, két radikális marxista készen állt arra, hogy tovább élesítse a támadást. „A történész hátbadöfése”⁵ (The historian's stab) provokatív címmel indítottak cikksorozatot, s ebben Nicola Tranfaglia azzal vádolta De Felicet, hogy „tételesen rehabilitálta a fasizmust”.⁵ Lelio Basso is egyetért ezzel:

„Amennyiben Renzo De Felice azt a célt tűzte ki maga elé, hogy megkísérli politikailag rehabilitálni a fasizmust, akkor tökéletesen elérte ezt a célját.”⁶

Ugyanabban az újságban (a milánói Il Giornoban) egy másik marxista, Giovanni Gerrara kifejezetten perverzióval vádolta De Felicét.⁷ Nem mondta-e meg már Croce is, hogy az egész anyag cáfolja őt? S nem világos-e, hogy valaki, aki ilyen visszataszító téma tanulmányozásának áldozza életét, az egy kissé maga is abnormális?

Az *Intervista* radikális kritikusai nem elégedtek meg azzal, hogy De Felice és különösen Tranfaglia eszméit és erkölcsiségét diszkreditálják, hanem azt sugallták, hogy valami igazán gonosz dolog van kialakulóban. Azzal kezdte kritikáját, hogy De Felice olyan témát tanulmányoz, melyről már kialakult egy „konzensus”:

„Fel kell tennünk a kérdést, hogy vajon eredményes-e vitatkozni a kétségeket támasztani olyan szilárd véleményekről, melyeket az eredeti anyag kutatásával, statisztikai dokumentumokkal és értékelő elemzésekkel már hosszú ideje kialakítottak.”⁸

Az a felfogás alakult ki, hogy De Felicének titkos motívumai lehetnek arra, hogy a fasizmusról kialakult konvencionális ismereteket megváltoztassa: „hacsak úgy látszik eljárása nem pusztán politikai jellegű s igencsak kevés köze van a történetíráshoz.”

Erős a kísértés, hogy ezen a ponton azt feltételezzük, hogy De Felice jobban kihívta maga ellen a radikális marxisták, mint a kommunisták haragját, s valóban az *Intervistáról* folyó hosszú vita során az utóbbiak (vagyis a kommunisták) kevésbé voltak indulatosak, mint az előbbieik (vagyis a radikális marxisták). Franco Ferrarotti, a neves szociológus, a Paese Sera kommunista napilap hasábjain ugyanazokat a vádakokat hangoztatta, mint Tranfaglia, bár tudományosabb stílusban. „Én nem kiáltanék 'árulást', mint ahogy... Tranfaglia tette, jó okkal” – írta.⁹ Ferrarotti elvetette a fasizmus forradalmiságának tételét, bölcsen megfigyelve, hogy De Felice nem tesz különbséget az „igazi, demokratikus” részvétel, vala-

*A cím szó szerint: A történész dőfése (feltehetően hátulról).

mint „a hamis, manipulatív” részvétel között. Valójában, Ferrarotti szerint a fasizmus eszméjét a következőképpen lehet összefoglalni:

... (a fasizmus) nemcsak a nagytőkés érdekek fegyveres védelmezője az imperializmus korszakában, amely önmagában is azt a problémát veti fel, hogy nemzeti szinten zilálja szét és semmisíti meg a munkások internacionalizmusát; nemcsak a társadalom osztály-hierarchiájának és a társadalmi privilégiumok érinthetlensége hatásos és erőszakos biztosítójának szerepét játszotta. A fasizmus ezen kívül ... hatásos tényező volt a régi uralkodó osztályok megújításában...

Valóságos, hogy ezen keretek között az olasz történelemben a fasizmus egyedülálló jellegéről folytatott minden vita valójában nem erről szól. Amennyiben a tömegeket manipulálják, amennyiben Mussolini politikai stratégiájában az állandó kiindulási pontot jelentették, akkor csak másodlagos fontosságúak lehetnek. Mind Ferrarotti, mind Tranfaglai számára, De Felice elméletének igazi jelentősége a mai politika terén mutatkozik meg. „Lehetséges volna-e, hogy De Felice nem ismeri fel, hogy...egy ilyen nagyfontosságú esemény értelmezésének mennyire kifejezetten politikai jellege és milyen misztifikáló hatása van? ...” S végül eljut a döntő kérdéshez: „Nem olyan, nagyon is ravasz (?) eljárásról van-e szó, mintha valaki fegyvertelenül áll szemben olyan ellenséggel, aki ma is, akárcsak tegnap halálos ellenség?

Július közepére, De Felice támogatói számára lehetővé vált, hogy a „kulturális hatalom” törekvéseiről kezdjenek beszélni. Újságírók, mint pl. Indro Montanelli, kiváló professzorok, mint Luigi Firpo és Ruggero Moscati s Piero Melograni azt fejtegették, hogy a De Felicével szembeni támadások azt jelzik, hogy Olaszországban csak az „elfogadott” személyek írhatnak úgy a fasizmusról, hogy a hivatalos kultúra haragját magukra vonnák.¹⁰ Moscati a következőképpen foglalta össze véleményét: „Különleges párttagsági könyv szükséges-e ahhoz napjainkban, hogy valaki megírhasa az igazságot anélkül, hogy megtámadják?” Moscati számára a kérdés pusztán költői kérdés, mivel vonakodik azt elfogadni, hogy a válasz „igen”. Másrészt Rosario Romeo és Luigi Firpo mindketten attól tartottak, hogy az igenlő válasz a helyes, s keserű tanulságokat vontak le ebből. Romeo egyszerűen, de ékesszólóan így fejezte ki ezt:

„Egy hisztérikus reagálás tanúi vagyunk, mely sok esetben a vádolás és lincselés hangulatához áll közel. Minderre a demokratikus Olaszországban került sor, 30 évvel a fasizmus bukása után. Egy szégyenteljes rituálé visszhangjait hallottuk, mellyel a tudóst kiszolgáltatták a tömeg gyűlöletének.”¹¹

Ugyanakkor a jobboldal újjongva jelentette be egy olyan marxista összeesküvés tényét (olyasmit, amit De Felice mérsékelt védelmezői kifejezetten visszautasítottak), mely De Felice és nézetei megsemmisítésére törekszik. Franco Servello, a Movimento Sociale Italiano napilapjában megjelent írásában borúlátóan „előkészített kampányra” utal, s megállapítja, hogy „az üldözés nem hasonlítható a 'Gulag Archipelago' tragikus méreteihez.”¹² A De Felice „ügy” szerinte az intellektuális eretnekség elleni marxista bűnök hosszú listájának egyik újabb esete. Ugyanúgy, ahogy Sztálin Trockijjal, ahogy az antifasiszták Gentilével, az oroszok Szolzsenyicinnel szemben felléptek, ugyanúgy jártak el az olasz marxisták – a kommunista párt központi utasítása szerint – De Felicével szemben. Úgy tűnik, hogy mindössze két héttel az Intervista közzététele után, az olasz kulturális élet két részre szakadt; a baloldal támad, a jobboldal védekezik. Ez kétségkívül rendkívül zavaró De Felice számára, akinek antifasizmusához nem férhet kétség. A jobboldali folyóiratok sok ponton kritizálták elméleteiket, ugyanakkor a baloldal részéről egyetlen jó szó sem hangzott el.¹³

A vita egész jellege egyik napról a másikra megváltozott, amikor Giorgio Amendola a l'Unita 1975. július 20-i vasárnapi vezércikkét De Felicének szentelte. A vezércikk a következő szavakkal kezdődött: „Nem osztom De Felice nézeteit a fasizmus értelmezésében...” A továbbiakban azonban Amendola világosan kifejti, hogy valójában nagyjából egyetért azzal, amit De Felice az Intervistában kifejt, s hogy nagymértékben helyteleníti az olasz baloldal reagálását. Amendolának De Felice tételeivel való egyetértésében az a legmeglepőbb, hogy elfogadja azt a nézetét, miszerint a fasizmusnak „forradalmi összetevője” volt, mely a Nagy Háború anarchoszindikalizmusából és baloldali intervencionalizmusából fakadt.

Amendola ezt egy „baloldali mozgalomnak nevezte...(mely) a fasizmust nemzeti és korporatív forradalomként fogja fel. Majd azt állította, amit még De Felice sem hangsúlyozott kifejezetten (bár az Intervistában egyszer érintette), hogy azok, akik kiábrándultak a fasizmus forradalmi tartalmából, gyakran egyenesen az antifasizmus oldalára álltak át. Amendola szerint ez különösen az egyetemekről mondható el, és Delio Cantimori történést hozza fel példának arra, hogy valaki ilyen átalakuláson ment keresztül. Cantimori idézése azok számára fontos, akik olvasták az Intervistát, akiről De Felice azt állítja, hogy a legnagyobb hatást gyakorolta rá, s hogy közeli jó barátja. Amendola egyetért azzal a kijelentéssel is, mely a legintenzívebb kritikát váltotta ki, s mely szerint a fa-

sizmus és a náciizmus között alapvető különbség volt („eltérő céljaikat tekintve”). A leglényegesebb pedig az, hogy kifejezetten bírálja azokat, akik De Felicét azzal vádolják, hogy rehabilitálni akarja a fasizmust:

„...nem értek egyet az indignált reagálásokkal és a morálisan felbőszült válaszokkal ... nem értem, hogyan kritizálhatja Terrara De Felicét, (azért, mert könyvéből hiányzik a két világháború közti olasz demokrati- kus erők története) ... Amellett a morális fintorgás mellett, mellyel a fasizmus történetének vállalkozását fogadják, az ember úgy érzi, hogy az antifasizmus történetének feldolgozása körül is zavarodottság uralkodik ..., a fasizmus történetének figyelmen kívül hagyása azt jelenti, hogy az ember elítéli magát, amiért nem írja meg az antifasizmus történetét... Nem szabad azt gondolni, hogy a fasizmus tanulmányozása, ... valamely módon annak rehabilitálásához vezethet, amint ettől, úgy látszik, néhányan félnek...”

Mindez szembefordította Amendolát a baloldal általános tendenciájával, mely azt sugallja, hogy De Felice művei mai politikai jelentőséggel bír.

Amendola cikkének azonnali hatásaként a De Felice művéről folyó további vitának csökkent az érzelmi töltése, bár továbbra is folytatódtak a bírálatok. Mind Tranfaglia, mind pedig Valiani kijelentették, hogy nem állt szándékukban megrágalmazni De Felicét, s változtattak bírálatuk intenzitásán (Tranfaglia most megelégedett azzal, hogy kijelentse De Felice „hajlamos arra, hogy a fasizmus olyan ábrázolását fogadja el, melyet maguk a fasiszták adtak róla.”), s az *Il Giorno*, mely korábban „A törté- nész hátbadöfése” provokatív címmel közölt cikket, most tudatta olvasóival, hogy nem áll szándékukban „sem kiátkozni, sem pedig kiközösí- teni ... (De Felicét). Épp ellenkezőleg, arra törekcsenek, hogy objektív vitát folytassanak.”¹⁴

A vita kellős közepén az újságok és a folyóiratok egész sora készí- tett interjút De Felicével. Később, a nyár folyamán az interjú-készítők révén nyert tapasztalatai alapján elmondotta, hogy csak egy olyan riporter volt köztük, aki „teljesen elfogadta, amit mondtam neki”, míg a többiek mind elferdítették megjegyzéseit. Ez alkalommal megismételt valamit, ami már az *Intervistában* elhangzott, s ez talán magyarázattal szolgál a vita szokatlan intenzitására:

„A fasizmus végtelen károkat okozott, de talán a legkárosítóbb ha- tása az, hogy a nem-fasisztákra, az antifasisztákra a fasiszta mentalitás örökségét testálta rá ... Egy olyan mentalitást mellyel fel kell venni a har-

cot, ... az intolerancia mentalitását, ... amely arra törekszik, hogy a szembenállókat diszkvalifikálja annak érdekében, hogy elpusztítsa őket.”¹⁵

De Felice megállapítása szerint a vita központi tétele nem történelmi, hanem politikai jellegű. A vita röviden összefoglalva akörül forog, hogy végetért-e a faszizmus a háborúval, avagy a fenyegető fasiszta veszély továbbra is fennáll-e? Álláspontja úgy tűnik, a marxista hagyományt követi:

A valóság tökéletesen megváltozott, a társadalom és az országban működő politikai erők is mások. Azok a társadalmi erők, melyek a faszizmust fejezték ki, s melyek fenntartották azt, mára már vagy megváltoztak, vagy eltűntek... (feltéve, hogy a történelmi értelemben vett faszizmus újból felütheti fejét) ez más veszélyek alábecslését jelenti, mivel az ember úgy véli, hogy a múlt modellje megmutatja, hogy mivel szemben kell harcolnunk napjainkban.”

Ez a vélemény azonban még Amendola saját csoportján belül sem győzedelmeskedhetett. A L'Unitában Pasquale Santomassimo október közepén úgy utalt az Intervistára, mint „Laterza kimondhatatlan kötetére”,¹⁶ s a jobboldal egyik szószólója, mint az várható volt, ugyanolyan torzításban értelmezte De Felice nézeteit, mint a baloldal szószólója, annak érdekében, hogy üdvözölje azt, amit De Felice proklamációjának tekintettek, hogy a faszizmus „forradalmi és tartós”.¹⁷ Az elmúlt hónapok során már egy tudományosabb szellemű vitát folytattak, melyben az olasz intellektuális és politikai közösség mérsékeltabb tagjai vettek részt. Ezekből a nemrég elhangzott hozzászólásokból úgy tűnik, hogy bizonyos egyetértés jött létre De Felice tételeit illetően, bár más területeken a vita továbbra is homályos.

Végül pedig egyetértésre jutottak abban, hogy bárhogy nevezzék is, a faszizmus az olasz történelemben új típusú politikai jelenség volt. Romeo megfogalmazása szerint a régi, liberális állam hagyományos elitista politikáját „a tömegmegmozdulásra szólító nyílt felhívás, a politikai hatalom oldaláról saját követőihez szóló direkt felhívás” váltotta fel.”¹⁸ Erről elmondható, hogy legalábbis „politikai forradalmat” hozott létre. Ezt a nézetet vallja Alberto Aquarone, valamint a kommunista Salvatore Sechi (aki a faszizmust jogi szempontból nevezte forradalminak).¹⁹ Sechi ezen kívül felhívta a figyelmet az *Intervista* körül dúló vihar egyik leglényesebb aspektusára is: arra ugyanis, hogy De Felice és Amendola, akik két különböző irányból közelítették meg a problémát, egyetértének abban, hogy a fasiszta Ventennio történetét alaposan át kell gondolni, s újra kell

tanulmányozni. De Felicét azért a kijelentéséért támadták, amely szerint lényegében a fasizmus hatásos és tartós politikai erő volt; Amendola most is fenntartja azt a nézetét, hogy ugyanabban az időszakban az antifasizmus gyenge és rosszul szervezett volt és nem készült fel a rendszer bukására. Ezt nevezte ő „ugyanazon érem két oldalának”, s Sechi megjegyzi, hogy ezt sokan botrányos kijelentésnek tartják.

Meg kell állapítanunk, hogy a kommunistáknak könnyebb volt ilyen jellegű kijelentést tenniük, mint a „méréskelteknek”, mint ahogy erre Alberto Aquarone rámutatott, amikor megkísérelte kritizálni mind De Felice bírálóit, mind pedig az *Intervista* néhány tételét. Rájött, hogy az Affari Esteti közzétette a kötet felvett részeit, de azokat a véleményeket nem közölte, melyek a szerzővel szembenállókát bírálták. Még így is Aquarone tette meg a leghasznosabb észrevételeket a vitáról, amelyeket érdemes teljes terjedelemben közölni:

„... nem lehet tagadni a fasizmust kifejező társadalmi erőknek heterogén s gyakran ellentmondásos jellegét ... Így aztán nehéz belátni, hogy miért váltott ki olyan felháborodást az a hipotézis, mely szerint a fasizmus többek közt a felemelkedő középosztályokra jellemző jelenség volt...”²⁰

Ez nagyon fontos gondolatnak látszik, mivel a fasizmus társadalmi eredetére vonatkozó dokumentáció rendkívüli hiányát világítja meg. Valójában, a vita során senkinek sem sikerült megcáfolnia De Felice azon tételét, mely szerint a felemelkedő középosztályoknak a fasizmus kialakulásában központi szerepük volt (megjegyzendő, hogy maga De Felice az *Intervista*-ban egy addig még nem publikált tanulmányra utalt).

Sőt, azok, akik ezt kétségbevonták, meglehetősen furcsa pozícióba kényszerültek: úgy érveltek, hogy mivel ezt a „felemelkedő” középosztályt (middle classes) a rendszer végül is összezúzta, valójában tehát egyáltalán nem is „emelkedett fel”. Még ezek a bírálók is arra kényszerültek, hogy kijelentsék – mint azt Franco Gaeta az *Avanti!*-ban megírta –, hogy azt kell tisztázni, „hogyan és miért bukott meg ez a mozgalom, a (fasiszta) rendszerben, mennyiben és hogyan vált a „felemelkedő középosztály” lesüllyedő osztállyá?”²¹

Az az érdekes ebben a vitában, hogy igen figyelemreméltó módon De Felicének épp azt a nézetét támasztja alá, hogy még mindig a kezdetén állunk annak, hogy egyetértésre jussunk a fasizmus kérdésében. (A vita rámutat arra is, hogy azok a marxista történészek, akik a fasizmus társadalmi gyökereit magyarázták és elemezték, megállapításait mindenfajta

tudományos szigor nélkül tették (még Ferrarotti is, egyik korábbi cikkében, a fasizmus szociológiai analizisét sürgette).²² Amennyiben így jártak el, s amennyiben az adatok nyilvánvalóan szembenállnak De Felice értelmezésével, akkor azoknak elegendőnek kellett volna lenniük ahhoz, hogy bizonyítékkal szolgáljanak. Valóban, mint ahogy ezt Aquarone megállapította, a korszak legújabb marxista felfogása De Felice elemzését látszik alátámasztani.²³

A legkevésbé elfogadott hipotézis – Amendola és Sechi helyeslése ellenére – a fasizmus és a náciizmus közti jelentős különbségek feltételezése volt. A vitát itt ismét ingoványos talajon folytatták. Legnagyobb részben – melyre De Felice bírálói teljes elutasítással reagáltak – azt állították, hogy a két rendszer közti különbség „pusztán” a Németország és Olaszország közti különbségben áll, vagy – bármilyen meglepőnek tűnik is – „pusztán” a két nemzet története közti eltéréssel magyarázható. Ezt a nézetet képviseli Denis Mack Smith is:

„Az olasz fasizmus nyilvánvalóan különbözik (a némettől), de csak annyiban, amennyiben az olaszok nem németek. De nemcsak ebben különbözött ... Azzal, hogy De Felice ennyire hangsúlyozza a különbségeket, azt a véleményét akarja alátámasztani, hogy Mussolininek 1939-ben Hitlerrel kötött szövetsége, mind ideológiai, mind pedig más okokból, semmiképpen sem volt elkerülhetetlen.”²⁴

Egy ilyen vitában két érdekes kérdés merül fel. Az egyik az, hogy azt az állítást, miszerint a fasizmus és a náciizmus között alapvető eltérések voltak, nem lehet egyszerűen azzal elintézni, hogy „csak” az Olaszország és Németország közti különbségekről van szó. Az ember azt gondolná, hogy a történész munkája, hogy megvizsgálja ezeket a különbségeket, s eldöntse, hogy azok a hasonlóságoknál jelentősebbek-e? Az axisi paktum ténye nem válhat ebben az elemzésben komoly megfontolás tárgyává, s amennyiben De Felicének igaza van, akkor alapos kétely merül fel azzal kapcsolatban, hogy Mussolini saját elgondolása szerint elkerülhetetlen volt-e Axis. Ezek a kétségek állnak a második kérdés középpontjában, melyet Mack Smith vetett fel, s mely a két diktátor és rendszereik összeegyeztethetőségére vonatkozik.

De Felice hangsúlyozza a Hitler és Mussolini közti ambivalens, s gyakran feszült viszony tényét és azzal érvel, hogy Olaszországnak a háborúba való belépése stratégiai megfontolásokon, s nem a Führer céljait osztó ideológiai elkötelezettségen alapult.

Kétségkívül erről a kérdésről széleskörű vita indult meg, mivel De

Felice jelenleg a háborút közvetlenül megelőző időszakot kutatja, Mack Smith pedig épp most írta meg könyvét Mussolini háborúiról,²⁵ de a náciizmus és a fasizmus kapcsolatának legalább egy aspektusáról majdnem általános érvényű egyetértésre jutottak. A 30-as években az olasz közvélemény alapvetően szembeszállt a nációkkal, s ahogy Chabod évekkel ez előtt megállapította, 1938-ban a fasiszták faji törvényhozásának keresztülvitelét nagymértékben egy „idegen”-elem importálásaként értékelték s rendkívül népszerűtlen volt.²⁶ Amennyiben a náciizmus középponti jelentőségének olaszországi alkalmazását az olasz fasiszták zöme ellenséges cselekedetként fogadta, ez azt jelzi, hogy a két jelenség közti különbségek valóban lényegesek voltak.²⁷

Érdekes megvizsgálni azt, hogy míg De Felice úgy véli, hogy a fasizmusról alkotott vélemények az elmúlt 15 évben drasztikus változáson mentek keresztül, a „konvencionális tudás” tulajdonképpen érintetlen maradt. Míg De Felice úgy döntött, hogy Salvatorellinek a proletarizálódás veszélye által fenyegetett középosztály modelljével nem sikerült megmagyaráznia a fasizmus eredetét, addig a marxista iskola követőinek nagy része a korábbi megfogalmazáshoz kötődött. Továbbá, a hivatalos kultúrával szembeni kihívás pusztán tényét a hagyományos verzió védelmezői nyilvánvalóan olyan cselekedetként értékelik, mely Olaszország politikai jövőjére nézve továbbra is vészterhes. Olaszországban a fasizmusról rendkívül nehéz, ha nem éppen lehetetlen érdelemmentes vitát folytatni. Miért van ez így?

Németországtól eltérően, Olaszországban az antifasizmusnak régi hagyománya van, s ez a hagyomány az 1970-es évek retorikájának alappillérévé vált. Lehetetlen elfogadtatnia magát az olasz intellektuális körökben bárkinek anélkül, hogy szilárd antifasizmusát hangoztatná. Mint minden hasonló doktrína, ez is számos mítoszon és a múlt idealizálásán alapult. Nem hiszem, hogy tisztességtelen lenne azt állítani, hogy az antifasizmus fontossága és az ellenálló csapatok ereje az irodalomban inflálódott volna. Ez mindenképpen igaz azonban a népi kultúrára vonatkozóan. Következésképpen, a fasizmusról egy ellentétes koncepciót alakítottak ki, amely úgy határozza meg a fasizmust, hogy mindaz jellemző rá, ami az antifasizmusra nem áll. Vagyis: míg az antifasizmus demokratikus, haladó és a munkások érdekeit képviseli, addig a fasizmus az elnyomáson és a reakción alapul, és a tőke érdekeit képviseli. Bár ezen mítoszok alapvető alkotóelemei kétségkívül igazak, eltúlozzák azonban azokat, s ezáltal a fasizmus erejét alábecsülik, ugyanakkor az antifasizmus erejét nagyon is

eltúlozzák. Bármely olyan törekvés, mely ennek az egyenlőségnek egyik oldalát érintette, automatikusan kérdéssé tette a szóbanforgó másik oldalt, s mivel De Felice állítása, mi szerint a fasizmus sokkal komplexebb jelenség, mint azt korábban hitték, azt a veszélyt hordozta magában, hogy az antifasizmus értékelését is újra kell gondolni. Tüneti jelenség az is, hogy De Felicének a fasiszta korszak újvizsgálásával szembeni igényét egy olyan politikai párt fogadta el, mely jelenleg teljesen biztonságban érzi magát. Amendolának az a követelése, hogy a fasizmus és az antifasizmus új történetét kell megírni, más baloldali csoportok elleni nyílt kihívást jelentett. „Nekünk, kommunistáknak megvan a bátorságunk ahhoz, hogy felnyissuk levéltárainkat s elemezni tudjuk saját hibáinkat; megteszitek-e ti is ugyanezt?” Nyilvánvalóan nem ehelyütt kell megvitatnunk egy ilyen kihívás motívumait,²⁸ de nyilvánvalónak tűnik, hogy ez is, a De Felice-ügy más vonatkozásaihoz hasonlóan, napjaink politikai küzdelmeinek része és azok fogalmaival kell közelítenünk hozzá. Kevés más nyugati országban vált annyira a politikai pártrendszer részévé a kultúra, mint Olaszországban, és kevés olyan hely létezik még, ahol maga az élet is annyira átpolitizálódott, mint itt. Amint azt De Felice megállapította, ez is a fasiszta időszak öröksége, egy olyan örökség, melyet, sajnos, még nem sikerült legyőzni.

Jegyzetek

1. Renzo de Felice: *Intervista sul fascismo*, a cura di Michael A. Ledeen (Bari 1975). A további De Felice idézetek ebből a kötetből valók.
2. *L'Espresso* 1975. június 29.
3. Leo Valiani az *Il Corriere della Sera* 1975. július 6-i számában.
4. Paolo Alatri az *Il Messagero* 1975. július 8-i számában.
5. Nicola Tranfaglia az *Il Giorno* 1975. július 6-i számában.
6. Lelio Basso az *Il Giorno* 1975. július 9-i számában.
7. Giovanni Ferrara az *Il Giorno* 1975. július 8-i számában.
8. Tranfaglia, i. m.
9. Franco Ferrarotti a *Paesa Sera* 1975. július 14-i számában.
10. Indro Montanelli az *Il Giornale* 1975. július 19-i számában; Luigi Firpo a *La Stampa* 1975. július 19-i számában; Ruggero Moscati az *Il Tempo* 1975. július 20-i számában és Piero Melograni az *Il Corriere della Sera* 1975. július 17-i számában.
11. Rosario Romeo az *Il Giornale* 1975. július 19-i számában.
12. Franco Savello az *Il Secolo d'Italia* 1975. július 21-i számában.
13. Cf. mint pl. *La Torre* 1975. december.

14. Tranfaglia az *Il Giorno* 1975. július 23-i számában; Valiani az *Il Corriere della Sera* 1975. július 25-i és az *Il Giorno* 1975. július 23-i számában.
15. *La Fiera Letteraria*, 1975. szeptember.
16. Pasquale Santomassimo a *L'Unita* 1975. október 16-i számában.
17. Cf. *La Torre*, 1975. szeptember és október.
18. Rosario Romeo a *La Nuova Antologia*, 1975. augusztus.
19. Alberto Aquerone az *Affari Esteri* 1975. októberi számában és Salvatore Sechi az *Il foglio* 1975. október 10-i számában.
20. Aquarone, i. m.
21. Franco Gaeta az *Avanti !* 1975. július 27-i számában.
22. Cf. *Paesa Sera*, 1975. július 23.
23. Aquarone arra a fejezetre utal („Storia economia”), melyet Valerio Castronovo írt a *Storia d'Italia* 4. kötetében (Turin, 1975.).
24. Denis Mack Smith a *Times Literary Supplement* 1975. október 31-i számában.
25. Denis Mack Smith, *Le Guerre del Duce* (Bari 1976).
 6. Federico Chabod: *L'Italia contemporanea* (Turin 1965) 96–100.
27. Cf. Michael A. Ledeen „Fascist Social Policy” Horowitz kiadta „The Use and Abuse of Social Science” (New Brunswick 1971).
28. A kérdés bővebb kifejtését lásd Giorgio Amendola *Intervista sull' antifascismo*-jában (Bari 1976) a cura di Piero Melograni.